

דמוגרפיה וכלכלה בישראל

תומר פדלון

המכון למחקרי ביטחון לאומי ואוניברסיטת תל אביב

הכלכלן השוודי קנוט ויקסל (Knut Wicksell) כתב בתחילת המאה ה־20 כי כל ספר בסיסי העוסק בכלכלה פוליטית חייב להתחיל בפרק העוסק באוכלוסייה. ויקסל סבר כי דמוגרפיה היא הסוגיה החשובה ביותר, אך בה בעת ראה בה סוגיה שלעיתים קרובות נזנחת לטובת סוגיות אחרות (Strøm & Thalberg, 1979). במשך שנים תופסת מדינת ישראל את המקום הראשון בשיעור הפרייון לאישה בקרב מדינות ה־OECD. בשעה שמדינות מפותחות רבות נעזרות באמצעים מגוונים כמו הגירה כדי להתמודד עם המחסור בכוח אדם ולתמוך במשק, הפרייון הטבעי בישראל כה גבוה, כך שהוא יוצר אתגרים עבור המשק. אותה "חרדה דמוגרפית" שאפיינה את ישראל בשנותיה הראשונות ונבעה מיישוב קטן ומוקף אויבים שנאלץ להתמודד עם אתגרים ביטחוניים וכלכליים המחייבים גידול טבעי גבוה, אינה קיימת עוד. הגידול הטבעי הגבוה במדינה קטנה כמו ישראל ושילוב של שינויים טכנולוגיים המשנים את שוק העבודה יוצרים אתגרים לכלכלה הישראלית. מאמר זה בוחן את ההתפתחויות הדמוגרפיות ואת השלכותיהן הכלכליות בישראל לפי המגמות של השנים האחרונות והתחזיות לשנים הקרובות.

מילות מפתח: כלכלה, תמ"ג, תוצר לנפש, שיעור ילודה, פרייון, השקעות ציבוריות, גידול אוכלוסייה, רמת חיים, פנסיה, הוצאה פרטית, אתגרים כלכליים, תשתיות, השכלה, צפיפות.

דמוגרפיה בישראל

המודל הישראלי של השנים האחרונות ייחודי בכל קנה מידה. השילוב בין כלכלה מתקדמת ומפותחת לשיעור ילודה גבוה אינו שכיח בעולם המודרני. החשש הדמוגרפי היה בין המעצבים המרכזיים של מדינת ישראל עם הקמתה בשנת 1948. בעת הכרזת העצמאות היו במדינת ישראל כ-800 אלף תושבים בלבד שחלקם עלו זמן קצר לפני הכרזת העצמאות מאירופה, נושאים עימם את זוועות השואה ואת האובדן הנורא. מול המדינה הקטנה עמדו אתגרים עצומים, בראש ובראשונה אתגרים ביטחוניים, שכן פחות ממיליון איש נאלצו להתמודד עם סביבה עוינת של עשרות מיליונים. טראומת השואה עם השמדתו של שליש מהעם היהודי הוסיפה נדבך כבד משקל לחרדה.

עקב נקודת הפתיחה הבעייתית הפך גידול האוכלוסייה לכורח אסטרטגי קיומי והתבטא במדיניות המדגישה את ההתמודדות עם הנחיתות הדמוגרפית הכמותית כנדבך חשוב במדיניות הישראלית בכלל ובתורת הבטחון של ישראל בפרט, כפי שבא לידי ביטוי

ב־סמינר של בן־גוריון' (בן־ישראל, 2013). נורמות חברתיות הדוגלות במשפחות מרובות ילדים, מדיניות המעודדת ילודה באמצעות מענקים ועידוד עלייה של יהודים לארץ ישראל היו האמצעים הבולטים בניסיונה של מדינת ישראל להתמודד עם הפערים הכמותיים מול מדינות ערב כדי לצמצם את הפער. למעשה השיקולים הביטחוניים וגם אלו הכלכליים דחפו למדיניות של הגברת הגידול הטבעי באמצעות הגירה ושיעור ילודה גבוה (קרמפף, 2015).

לרוב מתמקדת ההתייחסות לעידוד העלייה בהיבטים הביטחוניים וההתיישבותיים הגורליים לקיומו של העם היהודי, ובצדק. עם זאת, בטווח הארוך החשיבות של גידול האוכלוסייה באה לידי ביטוי גם במישור הכלכלי. ההבנה הייתה כי בטווח הקצר התמודדות עם גלי עלייה וילודה גוברת תקשה על המדינה החדשה ותוסיף לאתגרים הכלכליים הקיימים. קליטת מאות אלפי יהודים, חלקם מגיעים חסרי כול, ואספקת מקומות עבודה ומזון עלולים להכביד על כל מדינה בעולם, קל וחומר על מדינה צעירה וקטנה הנאלצת להתמודד עם איומים

המציאות הדמוגרפית כלכלית של ישראל השתנתה רבות מאז 1948, ובמידה רבה הגידול הכמותי-איכותי של אוכלוסיית ישראל הוא מרכיב קריטי שאפשר את הצמיחה הכלכלית המרשימה של ישראל לאחר הקמתה. ואולם ייתכן מאוד כי מה שהיה הכרחי במשך שנים רבות לחברה ולכלכלה בכך שהיווה קטליזטור לאותה צמיחה יהפוך בשנים הקרובות לנטל על המשק הישראלי, שכן גידול אוכלוסייה מחייב לבחון מגוון רחב של משתנים בתחום הכלכלה ומשפיע על משתנים אחרים. על כן יש לבחון את ההשפעות החיוביות של גידול האוכלוסייה על הכלכלה בעבר לצד ראייה מפוכחת של השפעותיו על הכלכלה הישראלית בעתיד, שלא דווקא ימשיכו את המגמה החיובית שנרשמה עד כה. המקרה הישראלי של כלכלה מתקדמת ומפותחת עם ריבוי טבעי של מדינה מתפתחת הוא ייחודי וייתכן שאינו בר-קיימא לאורך זמן, ולכן מחייב הערכה מחודשת של מדיניות עידוד הילודה בישראל. אך לפני כן נציג מסגרת תאורטית שתמחיש את חשיבות הדמוגרפיה לכלכלה.

המקרה הישראלי של כלכלה מתקדמת ומפותחת עם ריבוי טבעי של מדינה מתפתחת הוא ייחודי וייתכן שאינו בר-קיימא לאורך זמן, ולכן מחייב הערכה מחודשת של מדיניות עידוד הילודה בישראל.

דמוגרפיה וכלכלה

המשמעות של המושג דמוגרפיה בכלכלה הן רבות, מגוונות וכבדות משקל. דמוגרפיה היא הרבה יותר מילודה, תמותה וגיל האוכלוסייה. התרגום המילולי מתייחס למאפייני האוכלוסייה ולכן קשור לקשת רחבה מאוד של הקשרים כלכליים. ניתוח כלכלי דמוגרפי כולל שיעורי ילודה, שיעורי תמותה וגיל האוכלוסייה, אך הוא חייב גם לכלול התייחסויות למאפיינים של כל אחד מהם. למשל, גיל האוכלוסייה אינו משתנה קבוע שכן יש לו הקשרים שונים בהתאם לנקודת זמן מסוימת, מקום וצרכים. ניתוח כלכלי דמוגרפי יבחן את האוכלוסייה על פי מגדר, דת, מיומנות, כפרית או עירונית, דפוסים צרכניים ועוד. מכאן משתמע כי דמוגרפיה היא למעשה המעצבת המרכזית של הכלכלה ומשפיעה על ההתפתחות הכלכלית של כל מדינה ועל מאזן התשלומים שלה (Roy, 2021).

עד המהפכה התעשייתית והשינויים הטכנולוגיים הייתה ההתייחסות לדמוגרפיה מצומצמת מאוד, שכן גידול האוכלוסייה היה הדרך היחידה כמעט לצמיחה כלכלית. האוכלוסייה הייתה משאב חיוני להגדלת כוח העבודה, הגדלת ההון האנושי, שהוא משאב חשוב

קיומיים מרגע היווסדה. עם זאת, בטווח הארוך הגדלת האוכלוסייה היא אתגר כלכלי בפני עצמו, שכן הגדלת כוח האדם במפעלים והגדלת ההון האנושי האיכותי חשובים כמו הצורך בכוח האדם בשדה הקרב. כך הפך גידול האוכלוסייה לצו השעה גם מבחינה כלכלית.

כיום, בחלוף 75 שנים מהקמתה של מדינת ישראל, אפשר לומר בריש גלי כי המדיניות הדמוגרפית הישראלית הצליחה מאוד. בפתח שנת 2023 הודיעה הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה (הלמ"ס) כי אוכלוסיית ישראל בסוף שנת 2022 מנתה 9.656 מיליון איש. במהלך השנה גדלה אוכלוסיית ישראל ב-2.2%, כאשר תמהיל הגידול מעניין למדי ומשלב 62% ריבוי טבעי ו-38% הגירה – רובה עלייה של יהודים מהתפוצות השונות (למ"ס, 2022). קצב הגידול של כ-2% בשנה נשמר לאורך תקופה ארוכה והוא נתון בולט ואפילו חסר תקדים בעולם המפותח ואף בעולם הלא-מפותח. לשם השוואה, סרי לנקה ומיאנמר (בורמה לשעבר) הן שתי מדינות נוספות שהכריזו על עצמאות בשנת 1948. בסרי לנקה היו כשבעה מיליון איש בשנת העצמאות ואילו במיאנמר היו כ-17 מיליון איש. נכון לשנת 2022 חיים בסרי לנקה כ-22 מיליון איש, בעוד במיאנמר חיים כ-54 מיליון (United Nations, n.d.). כלומר האוכלוסייה של כל אחת מהמדינות צמחה פי שלושה במהלך התקופה הזו, בשעה שב ישראל הצמיחה הייתה גדולה בהרבה – פי 12. יש לציין כי גידול האוכלוסייה בסרי לנקה ובמיאנמר עולה בקנה אחד עם צמיחת האוכלוסייה בעולם, שאכן גדלה פי 3.5 משנת 1948 עד 2022, אך רמת הפיתוח הכלכלי בכל אחת מהן נמוכה בהרבה מזו של ישראל – מה שמבליט עוד יותר את הפער בין המדינות. לפי מדד הפיתוח האנושי של האו"ם, הבוחן התפתחות של מדינות באופן השוואתי באמצעות מדדים כמו השכלה, הכנסה ותמותה, בשנת 2021 הייתה רמת הפיתוח של ישראל גבוהה מאוד ובמקום ה-22 מתוך 191 מדינות. סרי לנקה הייתה במקום ה-73 ואילו מיאנמר הייתה במקום ה-149 (HDI, n.d.).

ישראל בשנת 2023 הייתה מדינה שונה לחלוטין מזו שהייתה בעת הקמתה, וכלל לא קטנטנה כאז. לפי נתוני הבנק העולמי, בשנת 2021 אוכלוסיית ישראל הציבה אותה במקום ה-97 בעולם מתוך יותר מ-200 מדינות (World Bank, n.d.c). מבחינה כלכלית גידול האוכלוסייה תרם רבות לגידול הדרמטי בתוצר לאורך השנים, כפי שבא לידי ביטוי באותו מאגר נתונים. התוצר של מדינת ישראל בשנת 2021 עמד על 488 מיליארד דולר והציב אותה במקום ה-26 בעולם (World Bank, n.d.b).

להתפתחות הכלכלה. התפיסה כי הגדלת האוכלוסייה תאפשר צמיחה ועימה העלאת רמת החיים למעשה עודדה גידול אוכלוסייה נוסף.

לפי "המלכוד המלכותי" כל שיפור ברמת החיים יעודד ילודת יתר, אשר תוריד בחזרה את הקיום לרמת הסף התחתונה.

הכלכלן שהטיב לתאר את ההתפתחויות הדמוגרפיות והתייחס לדמוגרפיה כמשתנה החשוב ביותר בכלכלה היה תומאס מלתוס. ההסברים של מלתוס מתייחסים לעולם טרום-תעשייתי בעידן שבו האדמה היא המקור המרכזי לרווח. על כן יותר אנשים שיעבדו בחקלאות יכולים להגדיל את הרווח הכולל. לפי "המלכוד המלכותי" כל שיפור ברמת החיים יעודד ילודת יתר, אשר תוריד בחזרה את הקיום לרמת הסף התחתונה. תאוריית הקטסטרופה של מלתוס מביאה בחשבון כי אוכלוסיית העולם גדלה בטור הנדסי ואילו אספקת המזון גדלה בטור חשבוני. על כן אוכלוסייה גדולה יותר תגדיל את התוצר הכללי אך תקטין את התוצר לנפש. ואולם כל גידול בתוצר לנפש יביא עימו שיפור ברמת החיים שיתבטא ביותר ילודה, ומכאן שוב תהיה ירידה בתוצר לנפש. הדרך היחידה להיחלץ ממלכודת זו היא שינויים טכנולוגיים משמעותיים שיזניקו את ייצור המזון במהירות רבה יותר מאשר הגידול באוכלוסייה. זה בדיוק מה שהתרחש זמן קצר אחרי נבואות הזעם של מלתוס (Aghion et al., 2021).

במאתיים השנים שחלפו מאז, המהפכות התעשייתיות והשיפורים הטכנולוגיים שהביאו עימן שינוי סדרי עולם. תהליכי עיור מואצים, רכישת השכלה, השתלבות נשים בשוק העבודה ותהליכים רבים נוספים, לרבות השקעות עצומות בהון האנושי שתורמו לשיפור ברמת האוכלוסייה – כל אלה מנעו את התגשמותה של התאוריה. בחמישים השנים האחרונות אוכלוסיית העולם הכפילה את עצמה – מארבעה מיליארד איש בתחילת שנות ה-70 לשמונה מיליארד בשנת 2022. באותו פרק זמן זינק התוצר העולמי ועלה פי 28, משלושה וחצי טריליון דולר למאה טריליון, והתוצר העולמי קפץ פי 14 (World Bank, n.d.b).

הצמיחה המרשימה של מאתיים השנים האחרונות שינתה מהיסוד את המאפיינים הדמוגרפיים של הציבור בעולם. העידן התעשייתי הוריד בחדות את שיעור הילודה בעולם המפותח נוכח החשיבות המשנית של כוח אדם עבור ייצור הון, בשילוב עם תהליכים נוספים כמו השכלת נשים והשתלבותן בכוח העבודה.

אם במאה ה-19 אישה יכלה לצפות ללדת שישה ילדים במהלך חייה, באמצע המאה ה-20 אישה ילדה חמישה ילדים, ובתחילת המאה ה-21 עמד הממוצע העולמי על 2.5 ילדים לאישה (Lee, 2003). ירידה חדה זו אינה מלווה בירידה באוכלוסיית העולם אלא בעלייה הנובעת מתהליכים נוספים. השינויים הדרמטיים וההתפתחויות במדע וברפואה הובילו לדחיית גיל התמותה. גבר שנולד באמצע המאה ה-19 חי בממוצע כשלושים שנה, גבר שנולד באמצע המאה ה-20 חי בממוצע חמישים שנה, ואילו גבר שיוולד באמצע המאה ה-21 צפוי לחיות יותר משבעים שנה (Lee, 2003). הדמוגרפיה החדשה של העידן התעשייתי מחייבת מדינות להיערך בהתאם, למשל באמצעות דחיית גיל הפרישה.

התפיסה כי התיעוש והקדמה מורידים בחדות את מספר הילדות לאישה, ומנגד דוחים את גיל התמותה, מתבטאת היטב במודל הפרדיגמטי של וורן תומפסון משנת 1929. הדמוגרף האמריקאי חזה במדויק את שיווי המשקל שיווצר במדינות בין שיעור התמותה לשיעור הילודה בחברות מתועשות, בעקבות הקדמה והשינויים הטכנולוגיים, המדעיים והכלכליים. מודל המעבר הדמוגרפי של תומפסון (DTM) מורכב מחמישה שלבים, שכל אחד מהם מתייחס לשלב התעשייתי שבו החברה נמצאת ולהשפעתו על שיעור הילודה, שיעור התמותה והגידול באוכלוסייה (Roy, 2021). אלו חמשת השלבים לפי תומפסון:

1. השלב הטרום-תעשייתי – מתאפיין בשיעור ילודה גבוה עקב חשיבות כוח האדם לכלכלה, אך בהיעדר ידע וטכנולוגיה – גם בשיעור תמותה גבוה בגיל צעיר.
2. גידול אוכלוסייה מהיר – בשלב השני החברה מתחילה לחוות תיעוש והתפתחות כלכלית המשפרת את איכות החיים. הדבר בא לידי ביטוי בהיצע גבוה יותר של מזון ושיפור ברפואה ובהיגיינה. כל אלה יוצרים תנאים המפחיתים מקרי מוות שנגרמים מתחלואה או מרעב. מן העבר השני שיעור הילודה נשאר זהה לשלב הטרום-תעשייתי, מה שיוצר חוסר איזון וגידול אוכלוסייה מהיר.
3. גידול האוכלוסייה מתחיל להתאזן – כחלק מההתפתחות התעשייתית של החברה והשיפור באיכות החיים בשלב השני, אחרי תהליכי התיעוש שיעור הילודה מתחיל לרדת בשל תהליכים חברתיים וכלכליים. כך למשל חשיפה רחבה יותר להשכלה, המוציאה נשים לעולם התעסוקה. במקביל שיעור התמותה ממשיך לרדת ומוביל לגידול אוכלוסייה יציב.
4. ייצוב אוכלוסין – בשלב הרביעי שיעור הילודה נמוך אך גם שיעור התמותה. במצב כזה לא נצפה לראות

שלישית, זיהום האוויר ושינויי האקלים. אלו מאיימים על היכולת לפתח גידולים חקלאיים ומזון באזורים מסוימים ואפילו על התיישבות באזורים אחרים שיהפכו חמים מדי, ובכך עלולים לצמצם עוד יותר את שטח כדור הארץ הניתן ליישוב.

כל אלה ועוד ממחישים את סופיות כדור הארץ, מאתגרים את המשך הצמיחה ומאיימים על המשך המגמה החיובית. ייתכן כי מה שהיה רצוי ואף הכרחי במאות ה-19 וה-20 הופך לאחד מסימני השאלה הגדולים ביותר של המאה ה-21, שכן המשך הקצב הזה יהיה הרסני למדי. בהקשר זה ישראל היא מקרה מבחן מרתק, מפני שהוא אחד היחידים שאינו מתיישב עם אף אחד משלבי המודל של תומפסון, ובכלל מהווה אנומליה דמוגרפית מעניינת.

בהקשר זה ישראל היא מקרה מבחן מרתק, מפני שהוא אחד היחידים שאינו מתיישב עם אף אחד משלבי המודל של תומפסון, ובכלל מהווה אנומליה דמוגרפית מעניינת.

שיעור ילודה גבוה אך משתנה – תרומה שונה מאוד לכלכלת ישראל

שיעור הילודה בישראל גבוה וחרגי בכל קנה מידה מסיבה מרכזית אחת – הוא תמיד גבוה וכמעט אינו מושפע משינויים כלכליים, אשר בכל מקום אחר היו גורמים שינויים בדפוסי הילודה. בשנים שבהם ישראל הייתה מדינה מתפתחת שיעור הילודה היה גבוה, בשנים שבהם ישראל ביצעה את המעבר למדינה מתועשת ומתקדמת כפי שמוצג במודל של תומפסון, שיעור הילודה נותר גבוה. בשנים שבהם היו משברים כלכליים שיעור הילודה היה גבוה, ואפילו משברים כלכליים שלוו במתיחות ביטחונית, דוגמת השנים של האינתיפאדה השנייה, לא שינו את שיעור הילודה בישראל שנותר גבוה. למעשה, מסוף שנות השבעים ואילך ממוצע הילודה נע סביב שלושה ילדים למשפחה ואינו מושפע מן האירועים (Macrotrends, n.d.). גם במשבר הקורונה, משבר בריאותי נדיר שהוביל לפגיעה כלכלית קשה, שיעור הילודה במדינות אחרות ירד ובישראל נותר גבוה (Matthews, 2021).

פרט לשיעור הילודה הגבוה, העלייה מהתפוצות היא מרכיב מרכזי בשיעור גידול האוכלוסייה הגבוה בישראל לאורך השנים. כחמישית מתושבי ישראל כיום לא נולדו בה (OECD, n.d.a). לאורך השנים נהנתה ישראל מקליטת עלייה שתרמה רבות לצמיחה הכלכלית. חלק גדול מההגירה למדינת ישראל מאז הקמתה היה של אנשים בעלי אמצעים, בעלי השכלה ובעלי מיומנויות גבוהות. קשה לתרגם למספרים את התרומה של ההגירה

גידול אוכלוסין משמעותי אלא איטי מאוד, ואם תהיה ירידה החברה תעבור לשלב החמישי.

5. קיטון אוכלוסייה – השלב החמישי נובע משיעור ילודה נמוך מאוד ומשיעור תמותה נמוך, המובילים יחדיו להקטנת האוכלוסייה לאורך זמן.

רוב המדינות המפותחות בימינו נמצאות בשלב הרביעי והחמישי, בעוד המדינות המתפתחות נמצאות בשלב השני והשלישי. החשיבות של גידול אוכלוסייה למען כוח אדם כלכלי פחותה מבעבר. כיום משפחות אינן צריכות להוליד חמישה-שישה ילדים עבור התפוקה הכלכלית של המשק, אך אין זה אומר שאין שלב שבו המשק ייפגע משיעור ילודה נמוך מדי. כיום נהוג להציב את שיעור התחלופה ההכרחי על 2.1 ילדים למשפחה. בהיעדר הגירה, כל שיעור נמוך מזה יקטין את האוכלוסייה ועלול ליצור מחסור בכוח אדם בעבודה. כיום עומד הממוצע בעולם המפותח על 1.64 (Roy, 2021), מה שמאלץ מדינות מפותחות לאזן זאת באמצעות הגירת עובדים ולסטות מהשלב החמישי במודל של תומפסון.

למשל, יפן וגרמניה נמצאות זה שנים בשלב החמישי, נוכח שיעור תמותה גבוה משיעור הילודה. ואולם גרמניה מצליחה לחזור לשלב הרביעי הודות להגירה, בשעה שיפן המסרבת לקלוט מהגרים תקועה בשלב החמישי. מצב זה עלול לפגוע בכלכלה המקומית מכיוון שפחות ופחות צעירים נאלצים לשאת על גבם ולפרנס אוכלוסייה מבוגרת הולכת וגדלה. התוצאה של השלב החמישי עבור הכלכלה – קיטון האוכלוסייה – יכולה להיות הרסנית. במקביל להתכווצות אוכלוסייה יפן חווה בשנים האחרונות גם ירידה בתמ"ג וירידה בתמ"ג לנפש (IMF, n.d.). למעשה הגירה היא הפתרון המהיר ביותר לשיעור ילודה נמוך ולבעיה הדמוגרפית שנוצרת בשל כך למדינות המפותחות. כיום אחד מכל עשרה תושבים במדינות ה-OECD נולד במדינה אחרת. נוכח שיעורי הילודה הנמוכים מדינות אלו קולטות מיליוני מהגרים מדי שנה כדי להימנע מגורל דומה לזה של יפן. כך למשל, בשנת 2022 הן קלטו כ-6.1 מיליון מהגרים (OECD, n.d.e).

בשנים האחרונות אף מדינה אינה נמצאת בשלב הראשון במודל של תומפסון, וכולן חוות תיעוש ברמות משתנות המפחית את שיעור הילודה, מגדיל את הצמיחה הכלכלית ומשנה את נתיב ההתפתחות ההיסטורי שחזה מלתוס. עם זאת, למרות ההתגברות המרשימה על המלכוד המלתוסיאני, ההשלכות של גידול האוכלוסייה המהיר בשילוב עם צמיחה כלכלית אדירה אינן תמיד חיוביות. ראשית, צפיפות כדור הארץ. האוכלוסייה צמחה פי עשרה מאז נבואתו של מלתוס, בעוד שטח כדור הארץ נותר קבוע; שנית, הצמיחה המהירה מחייבת ניצול מרבי של משאבי טבע כמו מים ופוגעת בהם;

הגידול המואץ מאז קום המדינה ועד היום הפך את ישראל לאחת המדינות הצפופות ביותר בעולם בכלל, ובין המדינות המפותחות בפרט. הבעיה מחמירה אם מביאים בחשבון שיש אזורים מדבריים בנגב הדרומי שקשה הרבה יותר ליישב אותם, בניגוד למדינות צפופות יותר כמו הולנד, קוריאה הדרומית והונג קונג, שאינן סובלות מבעיה דומה. יתרה מזאת, חומרת קוטנה הפיזי של ישראל מתעצמת בשל העובדה שהיא מוקפת ארצות עוינות, בשונה מאוד ממדינה כמו הולנד הצפופה יותר, שתושביה נהנים מגישה חופשית למדינות השכנות. המגמות הדמוגרפיות הנוכחיות אינן מבשרות טובות: המשך שיעור גידול אוכלוסייה של כ-2% בשנה פירושו שאוכלוסיית ישראל תגדל ב-75% עד שנת 2050 ותגיע אז ליותר מ-15 מיליון נפש.

הזו לתוצר לאורך השנים, אך אפשר לבטא אותו חלקית באמצעות ההון האנושי שהגיע ממדינות ברית המועצות לשעבר בשנות ה-90. לפני גלי העלייה, בשנת 1989 היו בישראל 15 אלף רופאים ו-30 אלף מהנדסים. בשנים 1989–1993 בלבד עלו כ-12 אלף רופאים וכ-60 אלף מהנדסים (כץ, 2022). במשך שנים קידם השילוב של שיעור ילודה גבוה וקליטת הון אנושי בישראל את הכלכלה המקומית. התפיסה של דוד בן-גוריון, כי יש ליצור יתרון אנושי איכותי מול היתרון הכמותי של השכנות העוינות את ישראל, הוכיחה את עצמה הן במישור הביטחוני והן במישור האזרחי (אבן, 2021). הצבא נשען כיום על עליונות טכנולוגית איכותית הנובעת מכלכלה מתקדמת ומהשקעות בחינוך, במחקר ובפיתוח. אך לא לעולם חוסן, וייתכן כי שיעור גידול אוכלוסייה של כ-2% בשנה לא יוכל להימשך במדינה קטנה וצפופה כמו ישראל.

לוח 1: שטח, אוכלוסייה וצפיפות¹

ישראל	דירוג ב-OECD מתוך 38 מדינות	דירוג בעולם מתוך 200 מדינות*
שטח (קמ"ר)	22,072	# 150
אוכלוסייה (מיליון)	9.6	# 97
צפיפות אוכלוסין (מס' תושבים לקמ"ר)	426	# 26**

* על פי נתוני האו"ם יש 233 מדינות וטריטוריות, מתוכן 200 עם אוכלוסייה של יותר מ-100 אלף תושבים, ו-172 עם שטח שעולה על 1,000 קמ"ר.
** על פי הבנק העולמי

לוח 2: ישראל מול מדינות OECD

ישראל	ממוצע OECD	דירוג ב-OECD
מס' ילדים לאישה	2.9	# 1
שיעור גידול האוכלוסייה ²	1.9%	# 3 אחרי איסלנד ולוקסמבורג

שנת 2065 יהיה בקרב היהודים ולא בקרב הערבים, כפי שרבים חושבים בטעות. למרות ממוצע הלידות הגבוה בקרב ערביי ישראל בשנים הראשונות להקמתה, יש לציין כי השכלה ושיפור במצב הכלכלי שינו את שיעור הפרייון בחברה הערבית. שיעור הפרייון של נשים ערביות משתווה כיום לזה של נשים יהודיות ומצוי במגמת ירידה, אשר מתעצמת ככל שהנשים רוכשות השכלה גבוהה ומשתלבות בעולם התעסוקה. אם בשנת 1975 אישה מהחברה הערבית ילדה בממוצע שישה ילדים במהלך חייה, הרי בשנים האחרונות הממוצע התייצב סביב

ההתייחסות לממוצע הלידות לבדו מציגה תמונה חלקית בלבד של התרומה הכלכלית של הריבוי הטבעי לכלכלת ישראל, שכן התרומה של כל מגזר לתוצר שונה. על כן יש לבחון את התחזיות הדמוגרפיות של הקבוצות השונות בהתאם להשתתפותן בשוק העבודה. במסגרת עבודה מקיפה שביצעה הלמ"ס בשנת 2017 נערך מחקר שבחן את המגמות הדמוגרפיות בישראל עד שנת 2065 (למ"ס, 2017). המחקר מחלק את אוכלוסיית ישראל לשלוש קבוצות עיקריות: יהודים שאינם חרדים, חרדים וערבים. על פי התחזיות השינוי הדרמטי ביותר שיתרחש עד

תרשים 1: תחזיות הגידול הדמוגרפי של הלמ"ס

מקור: המחבר, על פי נתוני למ"ס, 2017

(2018). הכשרת נשים לשוק התעסוקה המודרני הייתה מרכיב חשוב בהתפתחות הכלכלית של ישראל ובצמיחה המרשימה בשנים האחרונות.

מן העבר השני של המתרס, התבוננות בשני המגזרים האחרים המהווים כשליש מהחברה הישראלית כיום מציגה תמונה שאינה אופטימלית. נכון לשנת 2022, שיעור התעסוקה בקרב כלל האוכלוסייה החרדית עמד על כ-66%, כאשר הפילוח מעיד על חוסר איוון לפי מגדר. כ-81% מהנשים החרדיות עבדו, שיעור דומה בקרב נשים יהודיות שאינן חרדיות, בעוד רק מחצית מהגברים החרדים היו מועסקים (הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2022). בחינת המגמות של המגזר כולו מעלה תקווה כי הגדלת מספר המועסקים אפשרית.

בשנות ה-90 היו שיעורי התעסוקה של גברים ונשים דומים פחות או יותר: פחות ממחצית מהנשים החרדיות ומהגברים החרדים היו מועסקים. באותו שלב החל הפיצול לפי מגדר, שכן שיעור התעסוקה בקרב נשים זינק בעוד שיעור התעסוקה בקרב גברים אפילו ירד לרמות של פחות מ-40% בתחילת המאה ה-21, לפני שחזר לרמתו הקודמת בסוף העשור השני (הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2022). במגזר הערבי קיימת אותה תופעה שמאפיינת את החרדים, רק בהיפוך מגדרי: הגברים מועסקים בשיעור גבוה בהרבה מהנשים. נכון לשנת 2022 עמד שיעור התעסוקה בקרב גברים ערבים בגיל 25–64 על כ-77%. הדבר מצביע על התאוששות מהירידה בעת משבר הקורונה, שבו נרשמה ירידה בשיעור התעסוקה בקרבם אל מתחת ל-70%. באופן כללי תעסוקת הגברים הערבים נשמרת באותה רמה מתחילת המאה ה-21. לעומת זאת, שיעור התעסוקה בקרב הנשים עמד על 45% בלבד. זהו נתון נמוך בהרבה, אך יש לציין שהוא מהווה שיפור ניכר לעומת העבר. למעשה שיעור התעסוקה בקרב נשים ערביות בגיל 25–64 הכפיל את עצמו תוך שני עשורים (שקד,

שלושה ילדים (חרותי-סובר, 2022). לפיכך ערביי ישראל, המהווים היום כחמישית מאוכלוסיית המדינה, צפויים להמשיך להיות כחמישית מאוכלוסייה גם בשנת 2065. התופעה הייחודית לישראל בקנה מידה עולמי היא במגזר היהודי, לא כולל חרדים, שמהווה את השדרה המרכזית של החברה והכלכלה הישראלית. מספר הילדים בקטגוריה זו עומד על יותר משני ילדים לאישה חילונית או מסורתית ונמצא בעלייה משנות ה-90. זוהי תופעה חריגה, שכן בעולם המפותח ככל שההשכלה והתוצר לנפש עולה שיעור הילודה יורד בקרב מעמד הביניים. כמו כן אין להסיק שנשים חילוניות ממעמד חברתי-כלכלי נמוך נוטות ללדת יותר ילדים ולהטות את הממוצע למעלה. לפי נתוני הלמ"ס, בישראל גם אישה באשכול החברתי-כלכלי הגבוה ביותר (10) צפויה ללדת 1.95 ילדים במהלך חייה (למ"ס, 2022א).

שיעור הילודה החריג ביותר במדינת ישראל הוא של האוכלוסייה החרדית. בשנים האחרונות עומד הממוצע על 6.65 ילדים למשפחה חרדית – ירידה מתונה מממוצע של שבעה ילדים למשפחה בתחילת המילניום השלישי. הנתון הזה מסביר את השינויים הדרמטיים שעתידים לעבור על החברה היהודית בישראל עד שנת 2065. למרות שיעור פריון גבוה יחסית של נשים לא-חרדיות בישראל, המשקל היחסי של אוכלוסייה זו באוכלוסייה הכללית צפוי לרדת משני שלישים מאוכלוסיית ישראל למחצית. זאת ועוד, אם המגמות הקיימות יימשכו, בשנות ה-40 של המאה ה-21 צפויה האוכלוסייה החרדית להיות חמישית מאוכלוסיית ישראל, בשנות ה-50 צפויים החרדים להיות רבע מהאוכלוסייה ובשנת 2065 שליש מאוכלוסיית ישראל ישתייך לחברה החרדית (למ"ס, 2022א).

נתונים אלו, המעידים על שינוי פני החברה במדינת ישראל בשנים הקרובות, נעשים משמעותיים כאשר מנתחים את ההשתלבות של הקבוצות השונות בשוק התעסוקה. בחלוקה למגזרים ניתן לומר כי הלב הפועם של הכלכלה הישראלית הוא המגזר היהודי, לא כולל חרדים. זהו המגזר עם נתח האוכלוסייה הגדול ביותר, אשר רובה הגדול מועסק במשק. לפי נתוני הלמ"ס מהווה מגזר זה שני שלישים מאוכלוסיית ישראל. נכון למועד כתיבת שורות אלו שיעור התעסוקה הוא 87% מהגברים היהודים בגיל 25–64 ו-83% מהנשים היהודיות (למ"ס, 2022א). בראייה היסטורית הגברים היהודים שאינם מהמגזר החרדי שמרו תמיד על שיעור תעסוקה גבוה של יותר מ-80%, פרט לתקופות של האטה כלכלית, בעוד העלייה בתעסוקת נשים יהודיות היא תופעה ייחודית ומשתנה. שיעור התעסוקה שלהן עלה מ-60% בשנות ה-90 ל-80% בעשור השני של המאה ה-21 (פוקס ווייס,

גבוה חרף השינויים הגדולים שעברה כלכלת העולם בעידן הגלובליזציה. ואולם נוסף על ההתאמות שעבר המשק הישראלי יש לבחון צמיחה זו באופן יחסי למדינות מפותחות אחרות, גם בפרספקטיבה של גידול דמוגרפי, המשפיע בתורו על הצמיחה הכלכלית. גידול ממוצע של 2% מציב את תמונת הצמיחה הכלכלית באור אחר, שכן הצמיחה לנפש עלתה בממוצע ב-1.5% בלבד. כך למשל בשנת 2019, לפני משבר הקורונה, המשק הישראלי צמח ב-4.2% – שיעור גבוה מהממוצע של עשרים השנים האחרונות, שהציב את ישראל במקום החמישי בקרב מדינות ה-OECD. אולם שיעור גידול האוכלוסייה באותה שנה עמד על 2% – מה שמוריד את הצמיחה לנפש ל-2.2% ודוחק את ישראל אל מחוץ לעשיריה הראשונה בטבלת התוצר לנפש במדינות ה-OECD (World Bank, n.d.b). מעבר לכך, למעשה מחצית מהצמיחה בשנה זו מיוחסת לגידול האוכלוסייה בלבד.

רמת החיים בישראל תעלה בשיעורים נמוכים מאוד אם ישראל תשמור על קצב צמיחה לנפש נמוך במידה משמעותית מקצב הצמיחה הנומינלית. יתרה מזאת, בשנים רגילות שיעור הגידול בצמיחה לנפש אינו עולה על 2% אלא נמצא בסביבות 1%-1.5% (World Bank, n.d.b). פירוש הדבר הוא שחלקים רבים באוכלוסייה בישראל כלל לא יראו שיפור במצבם, ואף תיתכן פגיעה בו. ההבדלים הגדולים באוכלוסיות העובדות בישראל באים לידי ביטוי במדד הגיוון השישי, שפורסם בשנת 2022 על ידי נציבות שוויון הזדמנויות בעבודה במשרד הכלכלה והתעשייה והציג השוואה רב-שנתית של האוכלוסיות העובדות בישראל בשנים 2015–2020. לפי הדוח, בשנים אלו ולמרות השיפור בהשתלבות המגזר החרדי והערבי בשוק העבודה, מגזרים אלה לא רשמו עלייה בשכר ברוב הענפים (מדד הגיוון, 2022). בנוגע לתעסוקת נשים, לפי הדוח נמשך צמצום פערי השכר בין נשים וגברים, אך במידה מתונה.

ההייטק הישראלי הוא מקרה מבחן מעניין הממחיש את הפערים בין הקבוצות השונות בחברה ואת החלוקה הבלתי שווה של פירות הצמיחה. דוח שפרסם האיגוד הישראלי לתעשיות מתקדמות בשיתוף פעולה עם דלויט בפברואר 2023 שופך אור על תרומת הענף לכלכלה בכלל, ולצמיחה בישראל בפרט. לפי הדוח ההייטק אחראי על יותר ממחצית מן היצוא הישראלי (67 מיליארד דולר בשנת 2021), התרומה הכוללת שלו לתוצר עמדה על יותר מ-300 מיליארד ₪ (חמישית מהתוצר), אך תרומתו לצמיחה בשנים 2017–2021 עמדה על 45%. למעשה כמחצית מצמיחת התוצר בישראל כפי שתוארה לעיל נובעת מענף ההייטק (אביטל, 2023).

נוסף על כך, החשיפה הגוברת של האוכלוסייה הערבית להשכלה גבוהה צפויה לשפר בעתיד הקרוב לא רק את שיעור ההשתתפות שלהם בשוק התעסוקה אלא גם את איכות התעסוקה, שכן רבים בקרב החברה הערבית רוכשים השכלה שתאפשר להם לשפר את מעמדם התעסוקתי.

אין ספק כי שיעור הילודה הגבוה והחריג בישראל בשילוב עם גלי העלייה נושא עימו היבטים חיוביים מאוד. התרבות הישראלית, המקדשת את ערכי המשפחה והקהילה ומנסה לחזק את תפיסת הקולקטיב למען עתיד משותף, משתקפת היטב בשיעור הילודה הגבוה. גם בשעה קשה כמו משבר הקורונה, כאשר שיעור הילודה בעולם ירד עוד יותר בעקבות החששות לעתיד, בישראל לא נרשמה מגמה דומה. זוהי דוגמה לחוסן חברתי ולאמונה כי ביחד נוכל להתגבר על הקשיים והאתגרים הניצבים מולנו (וינרב, 2021).

התרומה של השקפה זו לכלכלה מוכרת, שכן הצעירים נחשבים מנוע לחדשנות וליצירתיות ומביאים עימם את הצמיחה הכלכלית (Wagner, 2012). משק הנשען על אוכלוסייה צעירה מבטיח הזרמה מחודשת של כוחות צעירים ורעננים למאגר התעסוקה. במדינה הנשענת עד מאוד על חדשנות ויזמות כמו ישראל יש לעניין זה חשיבות אדירה. ואולם המשך הגידול בקצב הנוכחי מביא עימו אתגרים עצומים, שבהיעדר מדיניות יהפכו במהרה לתוצאות כלכליות שליליות. מפני מגמות אלו מתריע הכלכלן דן בן-דוד במשך שנים. במאמרים רבים שכתב בנושא הדגיש כי השילוב הקיצוני בין המגמות הדמוגרפיות הנוכחיות להמשך המגמות הנוכחיות בחינוך של ילדי ישראל בכלל, והאוכלוסייה החרדית בפרט, מהווה סכנה קיומית לישראל. לטענתו היעדר לימודי ליבה והמשך מדיניות התקצוב הממשלתי לחרדים בתנאים הנוכחיים מובילים את ישראל לנקודת אל-חזור דמוגרפית (בן-דוד, 2019). טענותיו של בן-דוד נשמעות מזה שנים באקדמיה, בתקשורת ובפורומים אחרים, אולם בהיעדר שינוי מדיניות ייתכן שתחזיתו הקודרות יתממשו.

השלכות השינויים הדמוגרפיים על כלכלת ישראל

הצמיחה הכלכלית היא המשתנה הראשון שחשוב לבחון בהקשרים של גידול דמוגרפי. שיעור הצמיחה הממוצע של המשק הישראלי בעשרים השנים האחרונות עומד על כ-3.5% (IMF, n.d.). זוהי הצלחה בקנה מידה עולמי והצלחה מרשימה עוד יותר בהשוואה למדינות מפותחות אחרות. הדבר משקף את הדינמיות והיצירתיות של השוק הישראלי ואת יכולתו לשמור על שיעור צמיחה

כפועל יוצא של התהליך, חלק גדול של השירותים שבעבר סופקו על ידי הממשלה מוטל בשנים האחרונות על משקי בית. תחומי הבריאות, החינוך והרווחה בולטים בתהליך זה, הנמשך גם כיום. המחאה החברתית הגדולה בקיץ 2011 ביטאה הלך רוח בציבור שלפיו הממשלה לא מילאה את תפקידה ולא סיפקה לאזרחים את השירותים שיאפשרו להם איכות חיים גבוהה ללא משיכת יתר בבנק. אוכלוסיות צעירות ועובדות מרגישות כיום כי הן צריכות לשלם הרבה יותר מכיסן הפרטי כדי לספק לילדיהן את איכות החיים שבעבר סופקה על ידי הממשלה. בישראל גם מתבוננים בקנאה בנעשה מעבר לים, במדינות מפותחות אחרות. דוח של האו"ם משנת 2021 בחן 41 מדינות מפותחות לפי רמת התמיכה הניתנת לטיפול בילדים. ארבע קטגוריות שונות נבחנו: מספר החופשות המוצעות להורים טריים; קלות הגישה לחינוך בגיל הרך; איכות ההוראה; והמחירים הנגשים לטיפול בילדים. המדינות שהובילו בטבלה היו כמובן מדינות מערב אירופה, אשר ידועות בסבסוד נדיב למדי ומאפשרות תנאי פתיחה מצוינים להורים צעירים. מתוך 41 מדינות שנבחנו ישראל מוקמה בחלק התחתון של הטבלה, במקום ה-31 בלבד (Gromada & Richardson, 2021). המצב בישראל גרוע במידה רבה מזה שבמדינות אירופיות, שכן בהיעדר תמיכה נאותה זוג הורים עובדים נאלצים לשלם מכיסם עבור מסגרות חינוכיות לילדיהם. מסגרות אלו עולות עשרות אלפי שקלים לשנה לילדים עד גיל שלוש ולאחר מכן המדינה לכאורה מממנת אותן, אבל בפועל מסגרות משלמות כמו צהרונים או שיעורים פרטיים (נוכח הצפיפות בכיתות בישראל לעיתים קרובות התלמידים אינם מספיקים להשלים הכול במסגרת הזמן המוגבלת) מצריכות אף הן סכומים גבוהים.

מצד אחד המדינה מעודדת ילודה, בין השאר באמצעות קצבאות ילדים אוניברסליות שאינן אפקטיביות, ומצד שני המדינה מתנערת מאחריות על הענקת שירותים לילדים אלה והקלת הנטל על הוריהם.

קל לומר כי מדינות מערב אירופה סובלות משיעורי ילודה נמוכים, ולכן עידוד הילודה הוא מחויב המציאות. ואולם גם מדינת ישראל מעודדת ילודה מאז הקמתה, מה שמוביל לחוסר עקביות במדיניות: מצד אחד המדינה מעודדת ילודה, בין השאר באמצעות קצבאות ילדים אוניברסליות שאינן אפקטיביות, ומצד שני המדינה מתנערת מאחריות על הענקת שירותים לילדים אלה והקלת הנטל על הוריהם. הדבר בא לידי ביטוי לכל

האוכלוסייה היהודית הלא-חרדית היא למעשה לב ליבה של תעשיית ההייטק הישראלית והיא זו שיכולה לרשום לזכותה את הנתונים המרשימים הללו. דוח של משרד הכלכלה ממאי 2022 מציג את השילוב האיטי של האוכלוסייה החרדית והערבית בהייטק. לפי הממצאים, כעשירית מהישראלים מועסקים בענף ההייטק והחלוקה לפי מגזרים אינה מייצגת את כלל האוכלוסייה בישראל. שיעור הצעירים (בני 25–35) החרדים המועסקים בהייטק עומד על 5.9%, בעוד 4.4% בלבד מהמועסקים בהייטק מגיעים מהחברה הערבית (כהן קובץ', 2022). מהממצאים עולה כי שתי האוכלוסיות המהוות יחדיו יותר משליש מאוכלוסיית ישראל מהוות רק כעשירית מהעובדים ב"קטר של הכלכלה הישראלית", האחראי על מחצית מהצמיחה. על כן זוהי המחשה חשובה לאופן הביקורתי שבו עלינו להתייחס לנתוני הצמיחה לנפש בישראל. ההבדלים הגדולים בקרב האוכלוסיות העובדות בישראל, ודאי ביניהן לבין האוכלוסיות שכלל אינן מועסקות, עלולים להוביל להעמקת הקיטוב בין הקבוצות השונות בחברה, שממילא סובלת ממתחים חברתיים כלכליים קשים. הבדלים קטנים לכאורה בשיעורי הגידול יוצרים הבדל גדול בטווח הארוך. לדוגמה, אילו ירד שיעור הילודה בישראל ל-0.5% בשנה במקום 2%, הדבר היה מביא להכפלה של התוצר לנפש עד שנת 2050, לעומת גידול של 35% בלבד אם נמשיך בתוואי הנוכחי (טרקטנברג, 2018). לא זו בלבד, אילו צמח התוצר לנפש ב-2.5% לשנה, היה סיכוי גבוה הרבה יותר לצמצם את ממדי העוני והאי-שוויון בישראל, שכן היו יותר משאבים לנפש למטרות אלו.

שיעור גידול האוכלוסייה אל מול התוצר מחייב דיון בנוגע לגודלו ולהרכבו של תקציב המדינה אל מול המגמות הקיימות. תוכנית הייצוב שהוצגה בשנת 1985 שמה קץ לעשור האבוד בכלכלה הישראלית, שהגיע לשיא עם אינפלציה תלת-ספרתית בשנות ה-80, והחלה תקופה לא קצרה שבה המדיניות הפיסקלית הייתה אחראית למדי. מאותה נקודה המדיניות הכלכלית שואפת לצמצם את תקציב המדינה ולהקטין את הממשלה. מדיניות זו הייתה מוצדקת בשנות ה-80 והיוותה נדבך חשוב בתוכנית הייצוב, שהצליחה להוציא את המשק מהמשבר הכלכלי. תרומתה של מדיניות זו להצלחה של הכלכלה הישראלית אינה מבוטלת, אך המדיניות נמשכה באגרסיביות גם כאשר המשק שגשג: תהליכי הפרטה מסיביים, קיצוצים בשירותים החברתיים וירידה בהתערבות הממשלתית בכלכלה. התוצאה של התהליך היא ירידה במשקל המעורבות הממשלתית בכלכלה אל מתחת ל-40% תוצר – פחות מממוצע ה-OECD והרבה מתחת לממוצע במדינות המפותחות באיחוד האירופי (OECD, n.d.b).

(7% תוצר לעומת 10%) (מרכז טאוב, 2018). המחסור במיטות אשפוז ומחאות חוזרות ונשנות של רופאים הפכו לידיעות חדשותיות שחוזרות על עצמן בשנים האחרונות נוכח העומס ההולך וגדל במערכת הציבורית. הדרך לפצות על כך, שכבר מתרחשת הלכה למעשה, היא רכישת ביטוחים פרטיים המספקים שירות הולם. כך למשל, ההוצאות על ביטוחים פרטיים מתוך סך ההוצאה של משקי בית על בריאות עלו מ-18% בשנת 2000 ל-37% בשנת 2018 (מרכז טאוב, 2018). תהליך זה דומה מאוד למה שקורה במערכת החינוך: בעלי האמצעים יכולים לפצות על אוזלת ידה של הממשלה באמצעות הוצאה פרטית, מה שמדגיש עוד יותר את האי-שוויון בישראל.

זאת ועוד, הגידול במספר האנשים היוצאים לגמלאות עתיד גם הוא להכביד על המערכת הציבורית, שגם כך אינה עומדת בנטל, ובכך להגדיל את ההוצאה הפרטית עבור שירותי בריאות משלימים למי שמסוגל לשאת בהוצאות. גם במדד זה ישראל משתרכת מאחור אל מול מדינות מפותחות אחרות. ההוצאה על גמלאות מהווה רק 4.6% מהתוצר, לעומת ממוצע של 7.7% במדינות ה-OECD (OECD, n.d.c). יש לציין כי שילוב של שיעור ילודה גבוה עם גידול במספר האנשים היוצאים לגמלאות יוצר מצב שבו שכבה הולכת וקטנה של אנשים בגיל העבודה³ (15–64) נאלצת לשאת בנטל של מימון המבוגרים והילדים. מדד זה נקרא שיעור התלות (dependency ratio), ורק בעשור האחרון הוא עלה בישראל מ-61% בעת המחאה החברתית בשנת 2011 ל-67% בשנת 2021 (World Bank, n.d.a). משמעות הדבר היא שעל כל 100 אנשים בגיל העבודה יש 67 אנשים מתחת לגיל 15 או מעל גיל 64. עם זאת המצב בישראל חמור הרבה יותר, משום שלא כל בני שכבת הגיל 15–64 אכן עובדים.

הגידול המהיר של האוכלוסייה משליך כמובן גם על שוק הדיור, שעמד בלב אותה מחאה חברתית בקיץ 2011. נקודת הפתיחה אינה אופטימלית כשמביאים בחשבון את גודלה של המדינה ואת העובדה שכשליש ממנה הוא מדבר שקשה ליישוב. הגידול הטבעי המהיר יצר ביקושים רבים לדירות עבור משקי בית חדשים ולדירות מרווחות יותר בשל ריבוי הילדים, והוא תורם תרומה מכרעת להרחבת הפער בין הביקוש להיצע של דירות – פער שקשה לצמצם. לאור העובדה שהשטחים המיועדים לבנייה מוגבלים מאוד מלכתחילה, בפרט באזורי הביקוש במרכז הארץ, אין פלא שנוצר משבר דיור חמור ביותר במהלך השנים האחרונות, אשר הותיר את רוב המשפחות הצעירות ללא פתרון דיור סביר. ניסיונות ההתערבות של המדינה בשנים האחרונות העלו מספר

האורך והרוחב של סעיפי ההוצאה הממשלתית על ילדים, לרבות חופשת לידה.

חוסר העקביות בולט ביתר שאת כשבוחנים מדדים אובייקטיביים השוואתיים בין כל מדינות ה-OECD. כך למשל, כשבוחנים מספר תלמידים על כל מורה, מדינת ישראל היא בין האחרונות בקרב המדינות המפותחות עם ממוצע של 21.4 ילדים על כל מורה – כמעט פי שניים מהממוצע בקרב מדינות ה-OECD (OECD, n.d.d). כך גם בבתי הספר שבישראל, שכן המחסור בכיתות לימוד במערכת החינוך והמספר הרב של ילדים בכיתה הפכו לסימן היכר של מערכת החינוך והובילו ל"מחאת הסרדינים" בשנת 2015 להורדת מספר התלמידים בכיתה. על פי דוח שפרסם מרכז המידע והמחקר של הכנסת בשנת 2020, הפער בין בתי הספר בישראל לבתי הספר בשאר מדינות ה-OECD גדול ואינו צפוי להצטמצם בקרוב בשל שיעור הילודה הגבוה. כיום הממוצע במדינות המפותחות עומד על 21 תלמידים בכיתה, לעומת יותר מ-26 תלמידים בישראל (הכנסת, מרכז המחקר והמידע, 2020).

המסקנה העגומה מסקירה קצרה זו היא שהמשך המגמה הנוכחית של תקציב המדינה ביחס לתוצר ולקצב גידול האוכלוסייה יוביל להמשך ההידרדרות במערכת החינוך, ובהכרח גם להכבדה נוספת על המשפחות הצעירות. המשך המגמה הזו גם יגדיל את הפערים בחברה הישראלית, שכן העשירונים העליונים מפצים על העומס במערכת החינוך באמצעות מימון שיעורים פרטיים במקצועות רבים. אי-השוויון המהותי הנובע מכך צפוי לגדול בשנים הקרובות. מגמה זו מתקיימת על רקע השינויים האדירים של העידן הטכנולוגי הנוכחי והשינויים שהבינה המלאכותית תכניס לעולמנו.

היכולת של הבינה המלאכותית להחליף בעשרות הקרובים חלק גדול מהעיסוקים מחייבת הסתגלות והתאמות. המשרות הרלוונטיות לעתיד יהיו כאלה שיחייבו מיומנויות גבוהות יותר. עולם כזה מצריך הכשרות מסוימות שיקנו מיומנויות גבוהות ואיכותיות, ועל כן השקעה רבה יותר בהון האנושי קודם כול באמצעות מערכות החינוך, ולא השקעה מועטה כפי שמתקיימת בימינו. כל זה מחייב השקעה, הסתגלות ושינוי דפוסי כדי שלא תיווצר שכבה גדולה בגילי העבודה שמהווה נטל על שכבה קטנה, משכילה ובעלת מיומנויות גבוהות. תקציבי הממשלה המצטמצמים ביחס לתוצר אל מול צרכים גדלים, בין היתר כתוצאה מגידול האוכלוסייה, משפיעים בהקשרים רבים, ומלבד תחום החינוך בולט גם תחום הבריאות. הרפואה הפרטית בישראל פורחת בשנים האחרונות, בתקופה שבה ההוצאה הציבורית על רפואה נשארה נמוכה מהממוצע במדינות המפותחות

סיכום

המודל הישראלי של השנים האחרונות ייחודי בכל קנה מידה. השילוב בין כלכלה מתקדמת ומפותחת לשיעור ילודה גבוה אינו שכיח בעולם המודרני, אך לפי רוב האינדיקציות הכלכליות המשך המודל אינו בר-קיימא. מסקנה זו נובעת לא רק משום שאין דומה לתופעה הישראלית, שבה הגידול בשיעור הצמיחה לנפש הוא כ-2% בשנה ובמקביל גידול האוכלוסייה עומד על כ-2% בשנה, ואילו במדינות המערב הוא לרוב פחות מ-1%. מסקנה זו נובעת מהתנאים הטבעיים של ישראל, שיקשו מאוד לשמר את ההישגים הכלכליים בתנאים משתנים של צפיפות אוכלוסין גדלה. השטח הקטן של ישראל בשילוב עם הגידול באוכלוסייה בקרב קבוצות שתרומתן לכלכלה מינורית יקשו על היכולת להמשיך לשפר את איכות החיים של התושבים מדי שנה, אם יימשכו המגמות הנוכחיות. על מנת להימנע מתרחיש שבו גידול האוכלוסייה מכביד ופוגע בכלכלה, מדינת ישראל צריכה להתמקד בשני מישורים. מישור אחד הוא היערכות למצב קיים שבו הגידול באוכלוסייה יישמר בטווח הקצר ויחייב היערכות מתאימה לכך. במישור השני המדינה צריכה לתכנן כיצד להוריד את שיעור גידול האוכלוסייה מ-2% ליעד של 1% בשנה.

במישור הראשון המדינה צריכה להיערך בהתאם לגידול הצפוי באוכלוסייה בשנים הקרובות. כך למשל המדינה צריכה להימנע ממצב שבו הצפיפות פוגעת בפריון, שבלאו הכי נמוך יחסית לעומת מדינות ה-OECD. זה אומר בראש ובראשונה להשקיע במלאי ההון הציבורי במדינה, שיש לו תרומה מהותית לפריון ואיתו לתוצר לנפש. מלאי ההון הציבורי הוא ההשקעה הציבורית בנכסי תשתית לאורך זמן (אקשטיין ועמיתיו, 2022). במדינת ישראל הנתונים נמוכים לרוב מאלה של המדינות המפותחות בכלל, ושל קבוצת ההשוואה בפרט. גידול האוכלוסייה בישראל מחייב השקעה רבה יותר בתשתיות, שכן הן אינן בנויות להתמודד עם גידול זה. הכוונה היא להשקעה בסלילת כבישים, רכבות ועוד. ואולם מעבר לכך שההשקעה בישראל אינה מדביקה את הגידול באוכלוסייה, היא גם אינה קרובה למדינות אחרות שאינן נאלצות להתמודד עם בעיה דומה. היעדר השקעה רבה יותר בתשתיות בשנים הקרובות יוביל לירידה נוספת בפריון בישראל. ממחקר חשוב שנערך בשנת 2022 עולה כי הגדלת ההשקעה בהון הציבורי ב-2% בשנה בשנים 2023–2030 תוכל להגדיל את הצמיחה של התוצר במשך כ-0.5 נקודות אחוז (אקשטיין ועמיתיו, 2022). מחקר זה מציג כיצד הגדלת היחס שבין החוב לתוצר בטווח הקצר מצמצמת במידה ניכרת את ההשלכות השליליות הפוטנציאליות של הגידול הטבעי המסיבי.

תוכניות ממשלתיות: ממע"מ אפסי ועד מחיר למשתכן, אך הן לא הצליחו להוביל לשינוי המיוחל. יתרה מזו, שיעור הגירוש העולה בישראל יצר ביקוש לדירות קטנות יותר שכמעט אינן בנמצא, עקב הנטייה הטבעית לבנות דירות גדולות עבור משפחות עם ילדים. מאפיין זה מגדיל את הביקוש לדירות ומעצים את המשבר.

נוסף על ההשפעות הישירות של גידול האוכלוסייה ואם שיעור הגידול יישאר בעינו, יש גם "השפעות חיצוניות" המחמירות עם הזמן. המרחב הפיזי הקטן שבו מתוספת אוכלוסייה כל העת יביא לעלויות כבדות למשק. למרות הניסיונות לשפר את התחבורה הציבורית, הגודש בכבישים ממשיך לגבות מחיר מכלכלת ישראל. העלות הכוללת השנתית של הצפיפות בכבישים מגיעה ל-40 מיליארד ₪. עלות הגודש מוערכת ב-22 מיליארד ₪, עלות תאונות הדרכים מוערכת בתשעה מיליארד ₪, ונוסף על כך יש עלות של יותר משבעה מיליארד ₪ הנובעת מהנזק של פליטת מזהמי אוויר וגזי חממה (המשרד להגנת הסביבה, 2021). לפי חלק מההערכות, בהיעדר השקעה מסיבית בתחבורה הציבורית והמשך שיעור הגידול הנוכחי, עלות הצפיפות בכבישים למשך תעמוד על כ-70 מיליארד ₪ בשנת 2030 (כהן, 2020). כיום אנו נמצאים בעיצומו של משבר תחבורתי, בעקבות השקעות נמוכות מאוד של הממשלה בתחום זה ביחס למשאבים הנחוצים לכך. אם בעבר אנשים יכלו לצאת לעבודה "לפני הפקקים" ולחזור "אחרי הפקקים", כיום המונחים הללו אינם קיימים כמעט בשעות סבירות.

מובן שחלק מהאתגרים הלאומיים שנוצרו בעקבות הצפיפות הביאו לשינוי ולהתחדשות טכנולוגית שיעזרו להתמודד עם המצב, כמו אפליקציית ויז, אולם בהסתכלות רחבה ההשלכות השליליות של המשך המגמות הנוכחיות עולות על החיוביות. התחרות על כל פיסת שטח והצפיפות בבתי חולים ובכיתות מורגשים מדי יום ביומו. כך גם התופעה של הצטמצמות המרחבים הציבוריים, ובילוי באתרי חופשה בשטח פתוח בטבע הישראלי כמעט תמיד כרוך במפגש קרוב עם עשרות אלפי מטיילים אחרים. בתנאים אלו הנסיעות לחו"ל (גם נתב"ג נעשה קטן ככדי להכיל את מספר הנוסעים) רק כדי לברוח מעט מהצפיפות יוצרות אתגרים ברמה הלאומית לשנים הקרובות. אם זה המצב בראשית שנת 2024 עם כ-9.7 מיליון איש, נשאלת השאלה מה יהיה בעוד כ-25 שנים, בחגיגות המאה למדינת ישראל, כאשר אוכלוסיית המדינה הצפויה תהיה 15 מיליון איש (טרקטנברג, 2018). מכאן גם נובעת שאלה קריטית לעתידה של המדינה: האם ישראל תוכל לשמר רמת חיים של עולם ראשון עם שיעור ילודה של עולם שלישי?

על הפרט עשויות להיות דומות לאלו של התכונות דמוגרפיות.

ד"ר תומר פדלון הוא חוקר עמית בתוכנית לכלכלה וביטחון לאומי ובמרכז למדיניות ישראל סין ע"ש דיאן וגילפורד גלייזר במכון למחקרי ביטחון לאומי. נוסף על כך הוא מרצה וחוקר באוניברסיטת תל אביב. tomerf@inss.org.il

מקורות

אביטל, י' (2023, 26 בפברואר). **דוח חדש: ההיטקיסטים אחראים על שליש ממס ההכנסה בישראל**. Geektime.

<http://tinyurl.com/y8wcwh6z>

אבן, ש' (2021). הדמוגרפיה של ישראל בפתח עשור חדש: משמעויות לאומיות. **עדכן אסטרטגי**, 24(3), 41-28.

<http://tinyurl.com/2rrpkayy>

אקשטיין, צ', בנטל, ב' וסומקין, ס' (2022). **להשקיע כדי לצמוח בחוב מוגדל**. אוניברסיטת רייכמן, מכון אהרן למדיניות כלכלית ומרכז

טאוב. <http://tinyurl.com/mu2dumuw>

בן-דוד, ד' (2019, 8 בספטמבר). **דמוגרפיה ואשליות: הבחירות הן על השאלה אם ישראל תתקיים בעוד 2 דורות**. Ynet.

<http://tinyurl.com/25ehbfwp>

בן-ישראל, י' (2013). **תפיסת הבטחון של ישראל**. האוניברסיטה המשודרת.

הכנסת, מרכז המחקר והמידע (2020). **נתונים על מספר התלמידים הממוצע בכיתה במערכת החינוך** (נכתב על ידי א' ויינגר).

<http://tinyurl.com/54ht8793>

הכנסת, מרכז המחקר והמידע (2022, 13 ביוני). **תעסוקת חרדים - מבט על** (נכתב על ידי מ' פלג-גבאי). <http://tinyurl.com/ch8mvup5>

המשרד להגנת הסביבה (2021, 1 בפברואר). **עלויות חיצוניות של תחבורה כבישית בישראל: מזהמי אוויר וגזי חממה**.

<http://tinyurl.com/3v8e7fud>

וינר, א' (2021). מגמות דמוגרפיות בישראל: מבט על. בתוך א' וייס (עורך). **דוח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2021** (עמ' 264-276).

<http://tinyurl.com/vbd9wnah>

חרותי-סובר, ט' (2022, 25 באוקטובר). "הרחם הערבי מכריע אותנו"? זו לא רק גזענות, זו טעות מביכה. **TheMarker**.

<http://tinyurl.com/bdjhyt6h>

טרקטנברג, מ' (2018). "ההיפוך הדמוגרפי" של ישראל - היבטים כלכליים. בתוך מ' פלג מזרחי (עורכת), **עתיד צפוף - ישראל 2050** (עמ' 6-9) - צפוף - הפורום לאוכלוסיה, סביבה וחברה.

<http://tinyurl.com/2c6s37tz>

כהן, ע' (2020, 30 בנובמבר). "עלות הפקקים למשק תהיה 70 מיליארד שקל בשנה עד 2030". **TheMarker**.

<http://tinyurl.com/5n6rnp2>

כהן קובץ, ג' (2022). **משתלבים, אבל לאט: מגמות בתעסוקת חרדים, ערבים וקבוצות אחרות בענפי ההיטק**. משרד העבודה

<http://tinyurl.com/3zk84c3s>

כץ, א' (2022). **כסף כחול לבן: הכלכלה הישראלית בין הצלחה להחמצה**. כנרת זמורה דביר.

למ"ס (2017, 21 במאי). **תחזית אוכלוסיית ישראל עד שנת 2065**. הודעה לתקשורת. <http://tinyurl.com/4w2zbtbz>

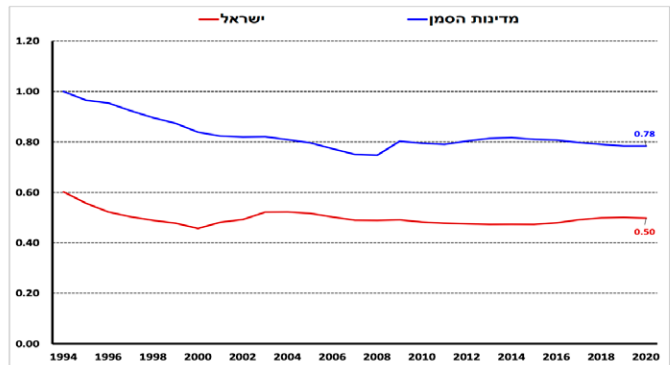
<http://tinyurl.com/5b4n8zz9>

למ"ס (2022, 21 בפברואר). **ילודה ופריון בישראל 2020**. הודעה לתקשורת.

<http://tinyurl.com/5b4n8zz9>

למ"ס (2022, 29 בדצמבר). **אוכלוסיית ישראל בפתחה של שנת 2023**. הודעה לתקשורת. <http://tinyurl.com/4xscjrf8>

תרשים 2: יחס ההון הציבורי לתוצר בשנים 1994-2020

מדינות הסמן: אוסטרליה, דנמרק, פינלנד, הולנד ושוודיה.

מקור: OECD (Government expenditure by function, Gross capital formation and investment grants). הלניס.

שאלה קריטית לעתידה של המדינה: האם ישראל תוכל לשמר רמת חיים של עולם ראשון עם שיעור ילודה של עולם שלישי?

במקביל יש לעשות מאמץ לעודד שילוב מוגבר יותר של אוכלוסיות בכלכלה הישראלית, כמו למשל גברים חרדים. מאמץ זה מחייב הכשרות מקצועיות וחינוך לשילוב בעולם התעסוקה המודרני, שגם יקנה מיומנויות גבוהות חיוניות המתאימות לתעסוקה איכותית.

במישור השני יש צורך לרסן את גידול האוכלוסייה בישראל, כי המגמות הקיימות אינן גזירת גורל. זה מחייב קודם כול הבנה כי המשך עידוד הילודה המלווה את מדינת ישראל מאז הקמתה אינו חיוני כמו בעבר, ואף עשוי להוביל לפגיעה כלכלית. ההכרה הזו יכולה לסייע באימוץ צעדי מדיניות מתאימים לריסון הגידול באוכלוסייה. ישראל נמצאת במצב שבו בניגוד לשאר המדינות המפותחות, מחלקות הילדות מלאות מדי יום ביומו. כמו כן מצבה של ישראל טוב מכיוון שהיא יכולה ללמוד ממדינות שנכשלו בניסיונות לצמצם את שיעור הילודה באמצעות צעדים דרמטיים כמו מדיניות ילד אחד בסין. הצעדים הנדרשים במישור זה הם הדרגתיים ועיקרם חינוכיים, בריאותיים וכלכליים. עידוד תעסוקה והשכלה בקרב נשים, חינוך לתכנון משפחה ראוי בהתאם לצרכים ולאמצעים הכלכליים והפחתת קצבאות ילדים הם רק מקבץ קטן של אמצעים הנמצאים בארגז הכלים של המדינה, אך אינם בשימוש. אין מדובר בכלים שיובילו להתכווצות דמוגרפית בישראל, שכן יש לכך השלכות שליליות על הכלכלה, אך הרעיון הוא לצמצם במחצית את שיעור גידול האוכלוסייה, העומד על 2% בשנה, כדי למנוע צפיפות אוכלוסין כזו שהשלכותיה הכלכליות

- Aghion P., Antonin, C., & Bunel, S. (2021) *The power of creative destruction*. Harvard University Press.
- Gromada, A., & Richardson, D. (2021). *Where do rich countries stand on childcare?* UNICEF Office of Research. <http://tinyurl.com/3mcyn9vd>
- HDI – Human Development Index (n.d.). United Nations Development Programme. <http://tinyurl.com/4f3r8x2k>
- IMF – International Monetary Fund (n.d.). *IMF Data Mapper*. <http://tinyurl.com/y9drpa6r>
- Lee, R. (2003). The Demographic Transition: Three Centuries of Fundamental Change. *The Journal of Economic Perspectives*, 17(4), 167–190. DOI:10.1257/089533003772034943
- Macrotrends (n.d.). *Israel Fertility Rate 1950-1924*. <http://tinyurl.com/pc2prj3k>
- Matthews, S. (2021, June 23). *COVID-19 Accelerates Existing Decline in Fertility Rates*. NewSecurityBeat. <http://tinyurl.com/y3ryp44c>
- OECD (n.d.a). *Foreign-born population*. OECD Data. <http://tinyurl.com/bdczk86d>
- OECD (n.d.b) *General government expenditures*. OECD iLibrary. <http://tinyurl.com/4ztwz2tn>
- OECD (n.d.c). *Pension spending*. OECD Data. <http://tinyurl.com/5n7vyb7p>
- OECD (n.d.d). *Students per teaching staff*. OECD Data. <http://tinyurl.com/3sh9nt3x>
- OECD (n.d.e). *International migration flows to OECD countries and labour market outcomes of immigrants at record highs*. <http://tinyurl.com/uehuukjk>
- Roy, A. (2021). *Demographics unravelled: How demographics affect and influence every aspect of economics, finance and policy*. John Wiley & Sons.
- Strøm, S., & Thalberg, B. (1979). Introduction to Knut Wicksell's "The Theory of Population, Its Composition

מדד הגיוון: ייצוג ושכר בשוק העבודה הפרטי והציבורי – השוואה רב

שנתית. מהדורה שישית (2022). נציבות שוויון הזדמנויות בעבודה, משרד הכלכלה והתעשייה, למ"ס, החוג לסוציולוגיה ואנתרופולוגיה, אוניברסיטת תל אביב. <http://tinyurl.com/mus2wsnm>

מרכז טאוב (2018). **מה מחירה של הבריאות – ומי משלם עליה?** <http://tinyurl.com/ysw5bcc7>

פוקס, ה', ווייס, א' (2018). **שוק העבודה: מבט על.** מרכז טאוב. <http://tinyurl.com/yc4ckruf>

קרמפף, א' (2015). **המקורות הלאומיים של כלכלת השוק: פיתוח כלכלי בתקופת עיצובו של הקפיטליזם הישראלי.** מאגנס.

שקד, מ' (2022, 11 בדצמבר). **שירות התעסוקה – שיעור כוח העבודה של נשים ערביות בגילאי העבודה העיקריים מצוי בעלייה עקבית.** <http://tinyurl.com/2nc9crej>. Funder.

and Changes". In K. Wicksell, *The Theoretical Contributions of Knut Wicksell* (p. 122). Palgrave Macmillan.

United Nations (n.d.). *World Population Prospects*. <https://population.un.org/wpp/>

Wagner, T. (2012) *Creating innovators: The making of young people who will change the world*. Scribner.

World Bank (n.d.a). *Age dependency ratio*. <http://tinyurl.com/y6upfkhw>

World Bank (n.d.b). *GDP*. <http://tinyurl.com/yrs244zt>

World Bank (n.d.c). *Population*. <http://tinyurl.com/y6mjbe3c>

הערות

- 1 מעודכן לקיץ 2023 ומתבסס על מאמרו של טרכטנברג, 2018.
- 2 הנתונים מייצגים את שנת 2019 לפני מגפת הקורונה. בהיעדר נתונים על שנת 2022, נתוני השנים 2020–2021 אינם מייצגים נאמנה את המגמות השונות, נוכח הגבלות התנועה בעולם בשנתיים האלו.
- 3 על פי ההגדרה המקובלת של ה־OECD גיל העבודה הוא 15–64.